

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ЗЕЙНАБ МАМЕД ГЫЗЫ ГАСЫМОВА

**ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ПРЕДЛОГОВ
СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА В ДВУЯЗЫЧНЫХ
(РУССКО – АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ) СЛОВАРЯХ**

10.02.03. – Славянские языки (русский язык)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии филологических наук**

БАКУ - 2009

*Работа выполнена на кафедре русского языка факультета
перевода Бакинского славянского университета*

Научный руководитель:

*доктор филологических наук,
профессор Т.Г. Шукюрбейли*

Официальные оппоненты:

*доктор филологических наук,
профессор А.А. Гасанов*

*доктор филологических наук,
профессор И.О. Мамедов*

Ведущая организация:

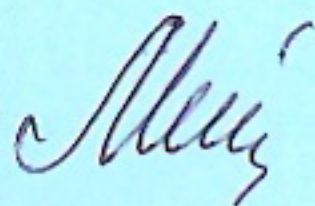
*кафедра иностранных языков
Азербайджанского университета
языков*

Защита состоится «27» января 2010 года в «14⁰⁰» часов
на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссер-
таций на соискание учёной степени доктора и доктора философии
филологических наук при Бакинском славянском университете по
адресу: AZ 1014, г. Баку, ул. С.Рустама 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан «19» декабря 2009 г.

**Ученый секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071**

Н.Р. МУГИМОВА
*кандидат филологических
наук, доцент*

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Определение предлога, как особого грамматического разряда слов ведет свое начало из античной грамматики (греч. *provels*, лат. *Præpositio*), что буквально означает “положение впереди” или «то, что ставится впереди чего-либо». В самом термине уже содержится характеристика предлога с точки зрения его размещения относительно имени.

Актуальность исследования. Предлоги привлекали внимание исследователей на всех этапах развития русского языкознания. Лингвистов всегда привлекали вопросы связанные со значением, структурой образования, семантикой предлогов. Теоретические труды были посвящены этой теме у В.В.Виноградова, Л.В.Щербы, О.С.Ахмановой, Н.И.Астафьевой, А.М.Бабкина, Г.Т.Черкасовой и многих других. Предлоги анализированы в трудах А.А.Оруджева, В.А.Исенгалиевой, Х.М.Сайкиевой, Ф.И.Кербалаевой и других. Однако до сих пор остаются неизученными вопросы, связанные с лексикографической разработкой предлогов. Понятие лексикографической разработки или лексикографического описания того или иного разряда слов объединяет в себе комплекс проблем для исследования: описание в толковых словарях русского языка, в русско-иноязычных словарях, в частности, в русско-азербайджанских (РАС). Такое изучение позволит разработать оптимальные и унифицированные модели лексикографирования предлогов в словарях различного характера.

Русско-азербайджанские словари дают обстоятельное описание непрямых предлогов, а что касается производных предлогов, то здесь дело обстоит несколько иначе: необходимо осуществить более совершенное оформление словарных статей. Конструктивная критика изданных словарей, дополнительные исследования, обобщение словарного опыта способствуют развитию словарной практики. В силу этих факторов тема диссертации весьма актуальна. Одним словом, актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью проблем, связанных с соотношениями и взаимодействиями лексических значений с грамматическими значениями у разнообразных типов предлогов, не исследованностью способов передачи указанных особенностей русских предлогов на азербайджанский язык, где отсутствуют подобные лексические единицы.

Научная новизна состоит в комплексном исследовании предлогов русского языка, выявлении их семантических и лексико-грамматических особенностей. Впервые исследуется лексикографическое оформление предлогов в русско-азербайджанских словарях.

В диссертации разработана оптимальная методика лексикографического оформления предлогов в РАС. Подобных исследований, рассматривающих вопросы этого порядка, в теории и практике русско-азербайджанской лексикографии пока еще нет.

Целью исследования является разработка принципов описания предлогов русского языка в РАС. Для достижения этой цели в диссертации решались следующие задачи:

- 1) дифференцировать непроизводные и производные предлоги;
- 2) анализировать лексические и грамматические значения русских предлогов;
- 3) классифицировать предлоги по падежам и установить их сочетаемостные возможности;
- 4) анализировать материалы толковых словарей русского языка с точки зрения отражения в них семантики непроизводных и производных предлогов;
- 5) анализировать материалы русско-азербайджанских словарей с целью выявления недостатков семантизации предлогов русского языка;
- 6) разработать основные способы описания предлогов русского языка в русско-азербайджанском словаре.

Источники исследования – картотека русских предлогов, составленная по материалам обратного, грамматического, толковых и двуязычных словарей.

Теоретическое и практическое значения. В теоретическом плане работа может дать ценный материал для решения ряда лексикологических и семасиологических вопросов, в частности, вопроса о взаимодействии лексических и грамматических значений в слове. Рассматриваемые в настоящей работе вопросы являются составной частью проблем двуязычной лексикографии. В практическом плане результаты исследования могут быть применены при изучении предлогов в школе и в вузе, при составлении двуязычных (русско-азербайджанских) словарей.

На защиту выносятся следующие положения:

- а) проблемы лексикографической разработки производных и составных предлогов русского языка нельзя считать окончательно

решенной: не до конца определена частеречная принадлежность слов, имеющих предложное значение;

б) производные предлоги, функционирующие параллельно с производящими словами иной части речи, следует фиксировать в лексикографических источниках как омонимы, т.е. в самостоятельных словарных статьях;

в) ввиду отсутствия предлогов в азербайджанском языке при их семантизации используются различные языковые средства – падежные аффиксы, служебные и полнозначные слова, описательные обороты, словосочетания;

г) употребление русских предлогов осуществляется в конкретных предложно-падежных конструкциях, однако при передаче на азербайджанский язык эта система разрушается и падежная соотнесенность резко меняется;

д) при разграничении семантики производных предлогов в толковых и двуязычных словарях исключительная роль принадлежит иллюстративным материалам, применение которых должно признаваться обязательным;

е) для совершенствования национальной лексикографической традиции и повышения качества русско-азербайджанских словарей большое значение имеет исследование не только каждого лексикограмматического разряда русского языка, но и отдельных его элементов.

Объектом исследования являются предлоги русского языка.

Предметом исследования - семантическая структура, грамматическое значение предлогов, их функционирование в языке и лексикографическое описание.

Методы исследования. В ходе осуществления поставленных задач использовались различные методы научного исследования:

-описательный и лексикографический;

-сопоставительный (сравнительно- сопоставительное описание языковых явлений русского и азербайджанского языков по исследуемой проблеме);

- статистический (количественный и качественный анализ словарного материала).

Структура работы. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы, включающего 219 названий работ отечественных и зарубежных лингвистов. Ос-

новой текст составляет 147 страниц, общий объем работы 167 страниц.

Апробация работы. Основные результаты диссертации были доложены на собраниях кафедры русского языка факультета перевода Бакинского славянского университета, освещены в 6 статьях.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Введение содержит обоснование актуальности темы. В нем изложены методологическая основа, метод, цели и задачи, научная новизна, научно-практическая ценность исследования, даны сведения об объеме и структуре диссертации, об апробации и публикации результатов работы.

Первая глава «Предлоги как лексико-грамматический разряд русского языка» состоит из 5-ти параграфов. **Первый параграф** посвящен обзору источников, связанных с изучением предлогов в русском языкознании. Как отдельная часть речи предлоги выделялись уже в самых ранних русских грамматиках наряду с именами, местоимениями, наречиями и другими классами слов, в частности, в грамматиках Л.Зизания (1596 г.) и М.Смирницкого (1616 г.). В этом параграфе данной главы рассматриваются основные направления в изучении предлогов русского языка. Нами анализируются работы, имеющие непосредственное отношение к предлогам, начиная от М.В.Ломоносова до наших дней. В частности, рассматриваются работы Л.В.Щербы, О.С.Ахмановой, А.И.Бабкина, В.В.Веселитского, Р.П.Рогожниковой, Е.Т.Черкасовой, В.С.Бондаренко, В.Ф.Чистякова, А.М.Финкеля и многих других.

Во втором параграфе проанализирован вопрос о лексическом и грамматическом значении предлогов. В целом ряде лингвистических работ и учебных пособий предлог определяется как служебная часть речи, не имеющая никакого лексического содержания и являющаяся лишь формальным значением, подобным значению падежной формы.

Однако А.С.Шишков, В.Стоюнин, К.С.Аксаков, Н.П.Некрасов, Д.Н.Овсяннико-Куликовский и многие другие утверждают, что лексическое значение каждого предлога достаточно определено и без сочетания его с зависимым именем.

В самом деле, чем, если не лексическим значением, смыслом предлогов, можно объяснить различия в значениях таких сочетаний, как:

книга лежит *на* столе – книга лежит *в* столе;

вернуться *без* покупок – вернуться *для* покупок;

идти *из* города – идти *от* города – идти *до* города – идти *мимо* города;

Предлоги имеют и лексическое, и грамматическое значения. В семантике предлогов органически слиты их лексическое и грамматическое значения. Падежное значение – это их грамматическое значение, а семантические элементы, связанные с конкретизацией пространственных, временных, целевых и т.п. отношений составляют их лексические значения.

В третьем параграфе рассматриваются вопросы структурных типов предлогов русского языка – производные и непроизводные, простые и составные предлоги.

Четвертый параграф посвящен классификации предлогов по падежам.

Различаются:

а) предлоги, употребляющиеся с одним падежом: *без, близ, из, из-за, по мере, после, прежде, благодаря, соответственно, про, перед, при* и др.

б) предлоги, употребляющиеся с двумя падежами: *между, в, на, о, за* и др.

в) предлоги, употребляющиеся с тремя падежами: *с, по*.

В основном, к однопадежным предлогам относятся производные предлоги, а к неоднападежным предлогам – непроизводные.

В пятом параграфе исследованы предлоги с точки зрения их функционирования в русском языке: синонимия, омонимия, антонимия и вариантность предлогов. Рассматриваются синонимия, омонимия, антонимия и вариантность предлогов. Надо отметить, что почти все непроизводные предлоги современного русского языка вовлечены в сферу как внутрипадежных, так и междупадежных синонимических связей в русском языке.

Наиболее яркими внутрипадежными синонимами являются: *с – от, с – из, от – из, из – из-за, из-за – ради* и др.

Например:

– Повернуть реки *из* мерзлых тундр в жаркий Узбекистан.

– Повернуть реки *от* мерзлых тундр в жаркий Узбекистан.

– Повернуть реки *с* мерзлых тундр в жаркий Узбекистан.

Предлоги *для* – *к*, *до* – *к*, *от* – *по*, *за* – *по*, *с* – *на*, *около* – *юд*, *по* – *на* и др. относятся к междупадежным синонимам.

Например:

– Поручение выполнено *в* срок. Поручение выполнено *к* сроку.

– Мы выехали *с* рассветом. Мы выехали *на* рассвете.

Антонимия предлогов в основном охватывает пространственные и временные отношения: *в* – *из*, *над* – *под*, *за* – *против*, *впереди* – *позади*, *с* – *до*, *внутри* – *вне*, *спереди* – *сзади* и т.д. Например:

на площадь – *с* площади, *впереди* колонны – *сзади* колонны, *над* столом – *под* столом, *начиная* вступление – *кончая* вступление.

Антонимические связи обычно характерны для непроизводных предлогов. Из производных в антонимические отношения вступают наречные образования. Остальные типы производных предлогов антонимизируются редко.

Омонимия предлогов основывается прежде всего на лексико-семантических расхождениях в слове. У предлогов омонимические различия могут быть связаны с разными формами падежного управления.

Например, предлог *с*:

1. *с* творительным падежом имеет значение *совместности*, *сопровождения*, *наличия* и т.д.

2. *с* родительным падежом – значение *отделения*, *источника*, *исходной точки* и пр.

3. *с* винительным падежом – означает *сравнение*, *противопоставление* и т.д.

Если подходить к предлогам как к словам, обладающим собственной семантикой, то указанные различия в значении предлога *с*, сопровождающиеся расхождениями в форме падежного управления, есть основания омонимичные.

Как известно, в русском языке некоторые предлоги издавна выступают в двух формах – с конечным гласным *о* или без него. К таким относятся предлоги *без* (*безо*), *в* (*во*), *из* (*изо*), *из-под* (*из-подо*), *к* (*ко*), *над* (*надо*), *об* (*обо*), *от* (*ото*), *перед* (*передо*), *под* (*подо*), *пред* (*предо*), *с* (*со*), *через* (*черезо*). Известно, что в русском языке первоначально не было предлогов с конечным гласным *о*. В таких предлогах, как *во*, *со*, *обо*, *подо* и др. *о* появилось в результате озвончения

конечного редуцированного, что было вызвано утратой слабого редуцированного в первом слоге следующего за предлогом слова. Например: *во мне > вЪ мне, объ въсьмь > обо всем, съ лѣба > со лба* и т.д. Таким образом, предлоги с конечным гласным *о* оказались в положении перед словами, начинающимися с двух согласных, возникших на месте сочетаний «согласный + редуцированный гласный + согласный».

Вторая глава «Описание предлогов в толковых словарях русского языка» состоит из 2-х параграфов. Здесь рассматриваются разработки предлогов в лексикографии, их отражение в толковых словарях русского языка. В деле создания многочисленных словарей накопился значительный практический опыт работы. Обобщение этого опыта - насущная задача теории лексикографии. Общетеоретические исследования проводились в работах Л.В.Щербы, В.В.Виноградова, С.Г.Бархударова, В.В.Веселитского, С.И.Ожегова, Д.Н.Ушакова, Х.Касареса и других.

Х.Касарес, анализируя методы расположения значений в словарной статье, считает, что семантическая характеристика слова должна включать в себя вопрос расположения значений в словарной статье, которые должны классифицироваться по принципу актуальности и частности их использования.

В работе «Опыт общей теории лексикографии» Л.В.Щербы затрагивались некоторые вопросы словарного дела (словник, толкование значения, приемы подачи предлогов и т.д.)

В первом параграфе «Описание непроеизводных предлогов в толковых словарях» изучается и обобщается опыт лексикографического представления исследуемых предлогов в толковых словарях русского языка, рассматриваются их стилистические особенности (нейтральные, книжные, разговорные, просторечные, устаревшие). Подвергаются анализу материалы «Словаря русского языка» С.И.Ожегова (СРЯ), «Толкового словаря русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова (ТСРЯ), 17-томного Словаря современного русского литературного языка (БАС), Словаря русского языка (МАС) в 4-х томах.

Долгие годы описание предлогов по падежам в толковых словарях было своего рода лексикографической традицией. Во всех словарях (XVIII-первая половина XIX веков) в основу изложения материала предлогов принималось либо падежное управление предлога,

либо разность переводов слов, либо и то и другое вместе, кроме того, во многих словарях учитывались, в основном, лишь случаи, имеющие какие-либо трудности или особенности в употреблении, но часто не иллюстрирующие обычные, употребительные значения слова.

Сначала излагались все значения, связанные с одним падежом, затем все значения связанные с другим падежом и т. д. Это нарушало семантическую стройность статьи. Падеж является важным, но отнюдь не решающим фактором семантической дифференциации предлога.

В Словаре Ожегова допускается отступление от традиционного «грамматического» принципа изложения значений предлога по падежам. Соотносительные, но связанные с разными падежами значения в Словаре Ожегова, как правило, объединяются в одно общее значение.

Новый, логико-семантический принцип подачи предлогов осуществлен начиная с IV тома, в 17-томном Словаре современного русского литературного языка. Статья предлогов в этом словаре разбита на ряд основных разделов по типу выражаемых предлогами отношений (пространственные, временные, причинные, количественные и др. отношения). В пределах этих наиболее общих значений различаются частные значения (под арабскими цифрами) и только затем (под буквами) значения, дифференцирующиеся по падежам (статья за).

Во втором параграфе дается описание производных предлогов в толковых словарях русского языка, в которых особым вопросом является грамматическое определение слов, так или иначе совмещающих свойства предлога и других категорий (наречия, глагола, имени).

По существу, принципы подачи предлогов теоретически не разработаны. В предисловиях к словарям служебным словам уделяются лишь беглые замечания. Между тем, служебные слова (предлоги) относятся к наиболее употребительным многозначным словам русского языка. Как известно, предлоги по своей структуре делятся на простые и составные. В словарях обычно приводятся лишь простые, однословные предлоги. Составные предлоги чаще всего не отмечаются, в значительной мере это объясняется неразработанностью самой проблемы служебных сочетаний и способов подачи их в словарях.

Сочетания типа *в виде, на предмет, в силу* представляют собой семантически обособленные единицы, поэтому их, в общем, легко запомнить и отыскивать по первому слову. В словарях подобные сочетания по первому слову не приводятся, а помещаются в статье знаменательного слова, являющегося семантическим и грамматическим центром данного сочетания. Например, в сочетании «*в деле*» таким центром служит существительное «*дело*». Именно такой порядок расположения сочетания принят в словарях.

Некоторые слова до сих пор не имеют общепринятого грамматического определения (*вблизи, ниже, выше*). Разнобой наблюдается и в определении отглагольных предлогов. Лишь два из них *благодаря* и *спустя* большинством словарей определяются как предлоги.

Иногда один и тот же предлог в одном словаре дается как предлог, а в другом как самостоятельная часть речи, а в третьем вообще отсутствует (*насупротив, окрест, позади* и др.)

Третья глава состоит из 2-х параграфов, где рассматриваются теоретические и практические вопросы, связанные с лексикографической разработкой предлогов в двуязычном словаре.

В трудах, где рассматриваются различные аспекты составления русско-национальных словарей, отражены принципы лексикографии, а именно: отражение различия грамматического строя в двуязычных словарях, дается смысловой анализ слов, построение словарной статьи, подается иллюстративный материал. (А.А.Оруджев, В.Н.Берков, Е.С.Истрина, К.Е.Майтинская, Н.И.Фельдман, А.К.Боровков, и др.) Исходя из того факта, что предлоги представляют собой неоднородное явление, русско-национальная, в частности, русско-тюркская, лексикографическая практика ставит теоретические и практические вопросы, которые связаны с морфологической структурой предлогов.

В первом параграфе «Описание непроеизводных предлогов в РАС» дается полный анализ отражения и описания производных предлогов в РАС.

Следует признать, что вопрос о принципах разработки семантической структуры предлогов в РАС далек от удовлетворительного решения, семантическая структура русских предлогов в этом словаре полностью не раскрыта; что касается правой стороны словаря, то здесь не находит своего отражения разработанность принципов переводов в соответствии с семами русского слова, наблюдается смешение значений, приводимых в одном ряду. Отражение непроеизвод-

ных предлогов в РАС связано с определенными трудностями. Во-первых, это обусловлено различиями морфологического строения языков. Во-вторых, семантика падежных форм азербайджанского языка при подаче предлогов не совпадает полностью с семантикой падежных форм русских предлогов. Это связано, в первую очередь, с особенностями глагольных форм управления, а также падежных систем языков.

В анализируемых словарях даются семантические переводы предложно- падежных сочетаний, т. к. это требует специфика азербайджанского языка, особенности его грамматического строя.

Иногда РАС отражает не все значения предлогов. Например, у предлога *за* в МАС даётся 30 значений с несколькими оттенками. Только с винительным падежом *за* употребляется в 17 значениях. В РАС приводится всего 16 значений. Словарь раскрывает 15 значений предлога *с*, хотя в словаре Ожегова отражено 20 значений (с родительным падежом-11, с-винительным одно, с творительным-8).

Иллюстративный материал имеет большое значение для наиболее точного и полного раскрытия значения слов в любом типе словаря. Иногда слова, совмещающие функции наречия и предлога, имеют одну иллюстрацию (предлог *возле*). В таких случаях пользующийся словарем оказывается перед проблемой определения функции слова. Удачными оказались те словарные статьи, где значения предлога и наречия у производных предлогов переводятся различными способами, словами, что дает конкретную картину и значения и употребления слова.

Большое число словарных статей непроизводных предлогов также имеет заромбовую часть, где отражены фразеосочетания, включающие в себя предлоги. Данный материал свидетельствует о наличии фразеологизмов с предлогами, т.е. в русском языке существует множество фразеологизмов, где одним из компонентов является предлог. Однако известно, что во фразеологических сочетаниях значение выводится не из семантики отдельных компонентов, а из суммы компонентов, составляющих фразеосочетания. Поэтому из таких сочетаний не может выводиться значение предлога. В таких случаях переводится переносное значение всего вводного словосочетания. Этот вопрос требует своего исследования.

Во втором параграфе «Описание производных предлогов в РАС» на большом фактическом материале анализируется принцип отражения производных предлогов в РАС.

В области лексикографирования предлогов нуждаются в исследовании особенности подачи производных предлогов: несоставные (однословные) и составные.

Сущность перехода отдельных форм полнозначных слов в разряд предлогов состоит в том, что они утрачивают собственные грамматические признаки и приобретают признаки, присущие предлогам. Изучению закономерностей и способов перехода отдельных форм полнозначных слов в разряд предлогов посвящены исследования А.М.Финкеля, Ю.Г.Скибы, Е.Т.Черкасовой, Р.П.Рогожниковой и др.

В анализируемых словарях однословные производные предлоги снабжены общей грамматической пометой «предлог». Однако в отношении грамматического определения слов, совмещающих свойства предлога и других категорий, наблюдается некоторый разнбой.

Однословные предлоги в РАС не отражены полностью. Некоторые предлоги не снабжаются пометой «предлог» (*вокруг, впереди, кругом, напротив, позади и др.*)

Следующие слова описаны в РАС как наречие и предлог (*вдоль, внутри, внутрь, возле, мимо, окрест, после и др.*) Однако разряды слов не дифференцируются, т.е. из перевода не ясно, каким образом и когда одна и та же единица может употребляться в разных лексико-грамматических значениях. Приведенные исходные слова в одно и то же время не могут быть и наречием и предлогом. Понимая это обстоятельство, составители РАС иногда стараются дифференцировать их значения с помощью примеров. *После наречие и предлог* - сонга: *после* уже будет поздно. *После* здесь наречие (когда будет поздно?); *после* работы. *После* предлог (*после* чего?) родительного падежа. Об этом может догадаться человек с филологическим образованием, но словарь рассчитан на массового читателя.

В РАС в значении предлога употребляются и некоторые деепричастия (*начиная, судя, смотря и др.*). Причастия и деепричастия, как регулярные формы глагола в словники словарей - толковых и двуязычных - как правило, не включаются. Составляют исключение лишь особые случаи. Поэтому включение деепричастия в словник РАС не понятно.

В иных случаях РАС снабжает деепричастия грамматической пометой «предлог». К таким относятся *включая, спустя* и др. Но предлоги *исходя, не считая, смотря* и др. не включены в РАС.

Составные предлоги представляют собой сочетание непроизводных предлогов со знаменательными словами. При этом знаменательные слова в составе сочетаний утрачивают свои реальные лексические значения и становятся компонентами сочетаний. А сочетания приобретают функции служебных слов.

Сближение и образование этого типа с предлогами обуславливаются по мнению Е.Т.Черкасовой, не только степенью их спаянности, при этом решающую роль в процессе слияния опорного компонента непроизводного предлога с компонентом, уточняющим и усиливающим его значение (соответствующее знаменательное слово) принадлежит порядку расположения.

Это важно для лексикографии, поскольку в теоретическом отношении встает вопрос об определении границы слов, подачи составных предлогов в словарях, об описании этих лексических единиц.

В анализируемых словарях составные предлоги не выделены в самостоятельные статьи и найти их можно только в словарной статье, посвященной знаменательному слову предложного сочетания. Составные предлоги в словарях чаще всего не отмечаются. Лишь некоторые из них даются в разделе фразеологии с пометой «предлог» или в значении предлога. Чаще всего такие сочетания в РАС даются со знаком ромба в конце словарной статьи, что они имеют предложное значение (*в адрес, в виде, в завершении, в качестве, в согласии, за исключением, за счет, на пути к, при помощи, рядом с* и многие др.). Часто постпозитивный предлог рассматривается отдельно от других компонентов сочетания, т.е. составной предлог расчленяется. Например, в словарях отдельными статьями с пометой «предлог» даны предлоги *вслед, вдоль, невзирая*, но не сочетания *вслед за, вдоль по, невзирая на*, где в иллюстрациях служебную функцию выполняет все сочетание.

Таким образом, составные предлоги не получили достаточного отражения в РАС. Они даются в составе словарных статей заглавных (знаменательных) слов в виде устойчивых сочетаний без указания на то, что они употребляются в значении предлога и тем самым отрицается существование в русском языке составных предлогов.

По теме диссертации опубликованы следующие работы:

1. Предлог «de» во французском языке и его аналог в русском и азербайджанском языках. АМЕА Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar. XXIII. Bakı, 2006, s.108-110.

2. Омонимичность предлогов с приставками. АМЕА Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar. XXV. Bakı, 2006, s.57-60.

3. Описание производных предлогов в русско-азербайджанских словарях (РАС). Язык и литература. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 6(60) Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2007, s. 26-29.

4. Описание предлогов *в, с, за, на, по* в русско-азербайджанском словаре Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər. Bakı, 2007 № 5, s. 193-201.

5. Принципы отражения производных предлогов в толковых словарях русского языка. Кыргызский Национальный Университет им. Ж. Баласагына . Вестник, 2008, выпуск 1, с. 30-37.

6. Многозначность и омонимия предлогов современного русского языка. Иркутская типография. Молодой учёный, ежемесячный научный журнал. Чита, 2009, № 2, с.126-129.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ZEYNƏB MƏMMƏD qızı QASIMOVA

MÜASİR RUS DİLİNDƏKİ SÖZÖNLƏRİNİN İKİDİLLİ

(RUSCA-AZƏRBAYCANCA)

LÜĞƏTLƏRDƏ LEKSİKOQRAFİK TƏSVİRİ

10.02.03 – Slavyan dilləri (rus dili)

**filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı - 2009

*Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin tərcümə fakültəsinin
rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.*

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru,
professor T.H. Şükürbəyli*

Rəsmi opponətlər: *filologiya elmləri doktoru,
professor A.Ə. Həsənov*

*filologiya elmləri doktoru,
professor İ.O. Məmmədov*

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dillər Universitetinin
xarici dillər kafedrası

Müdafiə «27» yanvar 2010-cu il saat «14»⁰⁰ Bakı Slavyan
Universitetinin nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə
doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının
(D.02.071) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «19» dekabr 2009-cu ildə göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi**

N.R. MUQİMOVA
filologiya elmləri namizədi,
dosent

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Sözünün xüsusi grammatik söz kateqoriyası kimi müəyyənləşdirilməsi antik grammatikadan başlayır və yunanca “praepositio” tərcümədə “öndə yerləşmə” və ya “nəyinsə qarşısında qoyulan” mənasını verir. Terminin mənasında belə artıq sözünün adlara nəzərən yerləşmə baxımından xarakteristikası əks olunmuşdur.

Tədqiqatın aktuallığı. Sözönləri rus dilçiliyi inkişafının bütün mərhələlərində tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Dilçiləri sözönlərinin mənası, onların əmələ gəlmə strukturu problemləri həmişə maraqlandırmışdır. Bu məsələlərə V.V.Vinoqradov, L.V.Şerba, O.S.Axmanova, N.İ.Astafyeva, A.M.Babkin, Q.T.Çerkasova, A.A.Orucov, V.A.İsenqaliyeva, X.M.Saykiyeva, F.İ.Kerbalayeva və başqalarının əsərlərində toxunulmuşdur. Buna baxmayaraq, indiyə qədər sözönlərinin leksikoqrafik işlənməsilə bağlı bir çox məsələlər tədqiq olunmamış qalır. Bu və ya digər kateqoriyadan olan sözlərin leksikoqrafik təsviri anlayışı tədqiqat üçün özündə kompleks problemləri cəmləşdirir. Belə tədqiqat müxtəlif xarakterli lüğətlərdə sözönlərinin optimal və vahid leksikoqrafik modellərinin hazırlanmasına imkan verir. Rusca – azərbaycanca lüğətlərdə müəyyən dərəcədə sadə, qeyri – törəmə sözönləri təsvir edilir. Törəmə sözönlərinin əksəriyyətinə, xüsusən də mürəkkəb sözönlərinin, daha mükəmməl tədqiqi tələb olunur. Bu da yeni leksikoqrafik araşdırmaların aparılmasının zəruriliyini meydana çıxarır. Dərc olunmuş lüğətlərin konstruktiv tənqidi, lüğətçilik təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və nəzəri leksikoqrafiyanın inkişafı lüğətçilik praktikasına yardım göstərir. Bu amillər baxımından dissertasiyanın mövzusu olduqca aktualdır. Bir sözlə, tədqiqatın aktuallığı müxtəlif növ sözönlərində leksik və grammatik mənaların qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri ilə bağlı problemlərin az tədqiq olunması, rus dilindəki sözönlərinin göstərilən özəlliklərinin bu növ leksik vahidlər olmayan Azərbaycan dilində ifadəsi yollarının tədqiq edilməməsilə əsaslandırılır.

Elmi yenilik rus dilində sözönlərinin kompleks tədqiqi, onların semantik, leksik və grammatik xüsusiyyətlərinin üzrə çıxarılmasından ibarətdir. İlk dəfə rusca – azərbaycanca lüğətlərdə sözönlərinin leksikoqrafik təsviri tədqiq edilir.

Dissertasiyada rusca – azərbaycanca lüğətlərdə sözönlərinin leksikoqrafik təsvirinin optimal metodikası hazırlanmışdır. Rus və Azərbaycan dili leksikoqrafiyasının nəzəriyyəsi və praktikasında belə növ problemləri araşdıran oxşar tədqiqatlar hələ ki yoxdur.

Tədqiqatın məqsədi rusca – azərbaycanca lüğətlərdə rus dili sözlərinin təsviri prinsiplərini işləyib hazırlamaqdır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

1. Törəmə və qeyri – törəmə sözlərini fərqləndirmək;
2. Rus dilində sözlərinin leksik və qrammatik mənalarını təhlil etmək;
3. Sözlərini hallara görə təsnifləndirmək və onların bir-birlərilə uzlaşma imkanlarını müəyyən etmək;
4. Rus – dilinin izahlı lüğətlərinin materiallarını törəmə və qeyri – törəmə sözlərinin mənalarının onlarda əks olunması nöqtəyi-nəzərindən təhlil etmək;
5. Rusca-azərbaycanca lüğət materiallarını rus dilinin sözlərinin semantik çatışmazlıqlarını aşkar etmək məqsədilə təhlil etmək;
6. Rusca-Azərbaycanca lüğətlərdə rus dilindəki sözlərinin əsas təsvir vasitələrini işləyib hazırlamaq.

Tədqiqat mənbələri – əks, qrammatik, izahlı və ikidilli lüğətlərin materialları əsasında hazırlanmış rus dili sözlərinin kartotekası.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Nəzəri cəhətdən tədqiqat işi bir sıra leksikoloji və semasioloji məsələlərin, xüsusən də leksik və qrammatik mənaların qarşılıqlı təsiri problemlərinin həlli üçün qiymətli materiallar verə bilər. Tədqiqat işində həll olunan məsələlər ikidilli leksikoqrafiya problemlərinin tərkib hissəsidir. Praktiki cəhətdən tədqiqatın nəticələri rus dilinin orta məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində tədrisi zamanı, eyni zamanda rus – milli (Azərbaycan) leksikoqrafiyasının sonrakı nəzəri və praktiki işlənməsində tətbiq edilə bilər. Bəzi nəticə və tövsiyələrin növbəti rus – milli (Azərbaycan) lüğətlərin hazırlanmasında təsirli köməyi dəyə bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

a) rus dilində törəmə və mürəkkəb sözlərinin leksikoqrafik işlənmə problemləri birdəfəlik həll edilmiş sayıla bilməz: sözü mənasını daşıyan sözlərin hansı nitq hissəsinə aidliyi indiyədək tam müəyyən edilməmişdir;

b) paralel olaraq digər nitq hissəsində də olan sözlərlə eyni törəmə sözlərini leksikoqrafik mənbələrdə omonim kimi, yəni ayrıca lüğət məqaləsində qeyd etmək lazımdır;

c) azərbaycan dilində sözlərinin qarşılığı olmaması səbəbindən onların semantizasiyası zamanı müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur – affikslər, köməkçi və tammənəli sözlər, təsviri ifadələr, söz birləşmələri;

d) rus dilində sözlərinin istifadəsi konkret sözlü hal konstruksiyalarında həyata keçirilir, lakin Azərbaycan dilində ifadə zamanı bu sistem pozulur və iki dildə halların uyğunluğu kəskin dəyişir;

e) izahlı və ikidilli lüğətlərdə törəmə sözlərinin mənaları fərqləndirilərkən əyani materiallar müstəsna əhəmiyyətə malikdir və onların tətbiqi vacib sayılmalıdır;

ə) milli leksikoqrafiya ənənəsini təkmilləşdirmək və rusca – azərbaycanca lüğətlərin keyfiyyətini artırmaq üçün nəinki rus dilinin hər bir leksik və qrammatik bölməsini, həmçinin onun ayrı – ayrı elementlərini öyrənmək çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın obyektı rus dilindəki sözlərdir.

Tədqiqatın predmeti sözlərinin semantik strukturu, qrammatik mənası və leksikoqrafik təsviridir.

Tədqiqat metodları. Qarşıya qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək üçün müxtəlif elmi – tədqiqat metodlarından istifadə olunub:

- təsviri və leksikoqrafik;
- müqayisəli (rus və Azərbaycan dillərində tədqiq olunan problem üzrə dil hadisələrinin müqayisəli – qarşılıqlı təsviri);
- statistik (lüğət materialının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təhlili).

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas nəticələri Bakı Slavyan Universitetinin tərcümə fakültəsinin rus dili kafedrasının iclaslarında səsləndirilmiş və 6 məqalədə işıqlandırılmışdır.

İŞİN MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, metodoloji baza, metod, məqsəd və vəzifələr, elmi yenilik, tədqiqatın elmi – praktik əhəmiyyəti vurğulanır, dissertasiyanın həcmi və quruluşu, aprobasiya və nəticələrin nəşri haqqında məlumatlar verilir.

I fəsil – “Sözləri rus dilində leksik və qrammatik kateqoriya kimi” – 5 paragrafdan ibarətdir. **Birinci paragraf** rus dilçiliyində sözlərinin tədqiqilə əlaqəli mənbələrin icmalına həsr edilib. Bu paragrafda rus dili sözlərinin tədqiqində əsas istiqamətlər nəzərdən keçirilir, M.V.Lomonosovdan başlayaraq dövrümüzə qədər (L.V.Şerba, O.S.Axmanova, A.İ.Babkin, V.V.Veselitski, R.P.Roqojnikova, Y.T.Çerkasova, V.S.Bon-

darenko, V.F.Çistyakova, A.M.Finkel və başqaları) sözlərinə birbaşa aidiyyəti olan tədqiqat işləri təhlil edilir.

İkinci paragrafda sözlərinin leksik və qrammatik mənaları haqqında məsələlər təhlil edilib. Bir sıra linqvistik əsərlərdə və dərs vəsaitlərində sözlü heç bir leksik mənası olmayan köməkçi söz kimi müəyyən edilir və onun mənası hal formasında olduğu kimi formal əhəmiyyət daşıdığı bildirilir.

Lakin A.S.Şişkov, V.Stoyunin, K.S.Aksakov, N.P.Nekrasov, D.N.Ovsyaniko – Kulikovski və bir çox başqaları vurğulayırlar ki, hər bir sözünün leksik mənası o, əsas sözə birləşməsə belə kifayət qədər müəyyəndir.

Həqiqətən də belə bir sual meydana çıxır: birləşmələr arasındakı fərq sözlərinin leksik mənası ilə deyil, bəs nə ilə müəyyən edilə bilər:

Книга лежит на столе – книга лежит в столе;

Вернуться без покупок – вернуться для покупок;

Идти из города – идти до города – идти мимо города.

Sözlərinin həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır. Onların semantikasındakı leksik və qrammatik mənaları sıx şəkildə birləşmişlər. Hal mənası onların qrammatik mənasıdır, məkan, zaman, məqsəd və s. münasibətlərin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı olan semantik elementlər isə onların leksik mənasını təşkil edir.

“Rus dilində sözlərinin struktur növləri” adlı üçüncü paragrafda törəmə və qeyri – törəmə, sadə və mürəkkəb sözləri nəzərdən keçirilir.

Dördüncü paragraf sözlərinin hallara görə təsnifləndirilməsinə həsr edilmişdir;

a) yalnız ismin bir halında işlənən sözlər: *без, близ, из, из – за, по мере, после, прежде, благодаря, соответственно, про, перед, при* və.s.

b) iki halla işlənən sözlər: *между, в, на, о, за* və.s.;

c) üç halla işlənən sözlər: *с, по*.

Bir halla işlənənlərə adətən törəmə sözlər, iki və daha artıq halla işlənənlərə isə qeyri –törəmə sözlər aiddir.

“Rus dilində sözlərinin işlənməsi” adlı beşinci paragrafda sözlər rus dilində işlənmə nöqtəyi – nəzərdən tədqiq edilib. Sözlərinin sinonimiyası, omonimiyası, antonimiyası və variantlığı nəzərdən keçirilib. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir rus dilində bütün qeyri – törəmə sözlər həm haldaxili, həm də hallararası sinonimik əlaqələrə cəlb edilib.

Haldaxili sinonim sözlərinə parlaq misal kimi bunları aid etmək

olar: *с* – *от*, *с* – *из*, *от* – *из*, *из* – *из* – *за*, *из* – *за* – *ради* və s.

Məsələn:

- Повернуть реки *из* мерзлых тундур в жаркий Узбекистан.
- Повернуть реки *от* мерзлых тундур в жаркий Узбекистан.
- Повернуть реки *с* мерзлых тундур в жаркий Узбекистан.

Для – *к*, *до* – *к*, *от* – *по*, *за* – *по*, *с* – *на*, *около* – *под*, *по* – *на* və digər sözləri hallararası sinonimlərə aiddir.

Məsələn:

- Поручение выполнено *в* срок. Поручение выполнено *к* сроку.
- Мы выехали *с* рассветом. Мы выехали *на* рассвете.

Sözlərinin antonimiyası əsasən məkan və zaman münasibətlərini əhatə edir: *в* – *из*, *над* *под*, *за* – *против*, *впереди* – *позади*, *с* – *до*, *внутри* – *вне*, *спереди* – *сзади* və s.

Məsələn: *на* площадь – *с* площади, *впереди* колонны – *сзади* колонны, *над* столом – *под* столом, *начиная* вступление – *кончая* вступление.

Antonimik əlaqələr adətən qeyri-törəmə sözləri üçün xarakterikdir.

Törəmə sözlərləndən antonimik münasibətlərə zərfdən yaranma sözləri qoşulur. Törəmə sözlərinin qalan növləri nadir hallarda antonimik siraya daxil olur.

Sözlərinin omonimiyası ilk növbədə leksik – semantik fərqlərə əsaslanır. Omonimik fərqlər hal idarə üsulunun müxtəlif formaları ilə bağlı ola bilər.

Məsələn : *с* sözlüyü:

1. Birgəlik halda uyğunluq, müşayiət, mövcud olma və s. mənalar daşıyır.

2. Yiyəlik halda – ayırma, mənbə, başlanğıc nöqtəsi və s. mənaları var.

3. Təsirlik halda müqayisə, qarşılaşdırma və s. mənaları verir.

Sözlərini öz semantikasına malik söz kimi qəbul etsək, *с* sözlüyünün müxtəlif hallarla işləndikən üzə çıxan fərqləri omonimiya hesab etmək olar.

Məlum olduğu kimi, rus dilində bəzi sözləri lap əvvəldən iki formada işlənməmişdir - sonda *о* saitlə və saitsiz. Belələrinə *без* (*безо*), *в* (*во*), *из* (*изо*), *из-под* (*из-подо*), *к* (*ко*), *над* (*надо*), *об* (*обо*), *от* (*ото*), *перед* (*передо*), *под* (*подо*), *пред* (*предо*), *с* (*со*), *через* (*черезо*) söz- önləri aiddir. Məlumdur ki, ilk əvvəl rus dilində sonu *о* saitlə bitən sözləri olmayıb. *Во*, *со*, *обо*, *подо* və s. sözlərində *о* saiti son zəifləşmiş saitin və ondan sonrakı samitin cingiltiləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır ki, bu

da sözünündən sonra gələn sözün birinci hecasında zəifləmiş saitin düşməsi üzündən baş vermişdir. Məsələn: *во мне > въ мне, обь въсьмь > обо всем, съ лѣба* və s. Beləliklə, o saitle bitən sözönləri “samit+zəifləmiş sait+samit” birləşməsinin yerində yaranmış iki samitlə başlayan sözlərin əvvəlində yer almışlar.

II fəsil – “Rus dilinin izahlı lüğətlərində sözönlərinin təsviri” - 2 paraqraftan ibarətdir. Burada sözönlərinin leksikoqrafiyada işlənməsi, onların rus dilinin izahlı lüğətlərində təzahürü nəzərdən keçirilir, lüğət məqalələrinin modelləri hazırlanır. Çoxlu sayda lüğətlərin hazırlanması işində xeyli təcrübə qazanılmışdır. Bu təcrübənin ümumiləşdirilməsi leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin vacib məqsədidir. Ümumi nəzəri araşdırmalar L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, S.Q.Barxudarov, V.V.Veselitski, S.İ.Ojeqov, D.N.Uşakov, X.Kasares və başqalarının əsərlərində aparılmışdır.

X.Kasares lüğət məqaləsində mənaların yerləşdirilməsi metodlarını təhlil edərkən belə qərara gəlmişdir ki, sözün semantik xarakteristikasına lüğət məqaləsində mənaların yerləşmə mənaların yerləşmə məsələsi də daxil olmalıdır və mənaları aktualıq və onların işlənməsi tezliyi prinsipinə görə təsnifatlanmalıdır.

L.V.Şerbanın “Leksikoqrafiyanın ümumi nəzəri təcrübəsi” əsərində lüğətçiliyin bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur (sözlük, mənənin izahı, sözönlərinin təqdim olunması üsulları).

İcmaldan görünür ki, sözün strukturu problemi linqvistik ədəbiyyatda kifayət qədər işıqlandırılmışdır.

2.1 “Qeyri-törəmə sözönlərinin təsviri” paraqrafında rus dilinin izahlı lüğətlərində tədqiq olunan sözönlərinin leksikoqrafik təqdimi təcrübəsi öyrənilir və ümumiləşdirmələr aparılır, onların üslub xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir (neytral, kitab, danışq, loru, köhnəlmiş) S.İ.Ojeqovun “Rus dilinin lüğəti” (RDL), D.N.Uşakovun redaktəsi ilə “Rus dilinin izahlı lüğəti” (RDİL), 17 cildlik Müasir rus ədəbi dili lüğəti (BAL), 4 cildlik Rus dili lüğətinin (KAL) materialları təhlil edilmişdir.

Uzun illər sözönlərinin lüğətlərdə hallara görə təqdimi bir növ leksikoqrafik ənənə idi. Bütün lüğətlərdə (XVIII – XIX əsrin birinci yarısı) sözönlərinin təqdimatının əsasında ya sözünün hal formasında idarəsi, ya sözönlərin tərcüməsinin müxtəlifliyi, ya da bunların hər ikisi birlikdə dururdu. Bundan başqa, bir çox lüğətlərdə əsasən yalnız istifadədə hər hansı çətinliklər və ya xüsusiyyətlər olan hallar nəzərə alınır və tez – tez isə sözün adı, istifadə olunan mənası təqdim edilmirdi.

Əvvəlcə bir halla bağlı olan bütün mənalar, sonra isə digər halla

əlaqəli mənalar və s. ifadə olunurdu. Bu isə məqalənin semantik ardıcılığını pozurdu. Hal mənası vacibdir, amma sözlərinin semantik fərqləndirilməsində heç də həlledici amil sayılmır.

Ojeqovun lüğətində ilk dəfə olaraq sözlərinin hal mənalarına görə ənənəvi “grammatik” ifadəsi prinsipindən yayınmaya yol verilir. Ojeqovun lüğətində əlaqəli, amma ayrı – ayrı hallarla bağlı olan mənalar bir ümumi mənə altında birləşdirilir.

Sözlərinin yeni məntiqi semantik təqdimi prinsipi 17 cildlik Müasir rus ədəbi dili lüğətinin IV cildindən başlayaraq tətbiq edilir. Bu lüğətdə sözlərini izah edən məqalələr sözlərinin ifadə etdiyi münasibətlərin (məkan, zaman, səbəb, kəmiyyət və keyfiyyət və.s.) növünə görə bir sıra əsas hissələrə bölünüb. Daha ümumi olan belə mənalar çərçivəsində ərəb rəqəmlərlə xüsusi mənalar, yalnız sonra hərflərlə hallara görə fərqləndirilən mənalar verilmişdir.

2.2 paragrafda rus dilinin izahlı lüğətlərində törəmə sözlərinin təsviri verilir, bu lüğətlərdə sözlərinin və digər kateqoriyaların (zərf, fel, isim) əlamətlərini özündə birləşdirən sözlərin grammatik müəyyənləşdirilməsi məsələsi xüsusi olaraq sual doğurur.

Mahiyyətə, sözlərinin təqdimi prinsipləri nəzəri olaraq işlənməyib. Lüğətlərin giriş hissələrində köməkçi sözlərə yalnız səthi yer ayrılır. Bununla belə köməkçi sözlər (sözləri) rus dilində ən çox işlənən çoxmənalı sözlərə aid edilir. Məlum olduğu kimi, sözləri strukturuna görə sadə və mürəkkəb olurlar. Lüğətlərdə adətən yalnız sadə, birsözlü sözləri verilir. Mürəkkəb sözlər çox vaxt qeyd edilmir, bu isə əsasən köməkçi sözlər birləşməsi və onların lüğətlərdə təqdimi probleminin tədqiq edilməsilə bağlıdır.

В виде, на предмет, в силу kimi birləşmələr semantik cəhətdən xüsusiləşmiş vahidlərdir, buna görə onları birinci söz vasitəsilə yadda saxlamaq və tapmaq ümumən asandır. Lüğətlərdə belə birləşmələr birinci sözə görə verilmir, onlar bu birləşmənin semantik və grammatik mərkəzi olan müstəqil mənalı sözün lüğət məqaləsində yerləşdirilirlər. Məsələn, “*о деле*” birləşməsində belə mərkəz kimi “*дело*” sözü çıxış edir. Lüğətlərdə birləşmələr məhz bu cəyda ilə yerləşdirilir.

Bəzi sözlər inciyədək grammatik cəhətdən ümumqəbul edilmiş qaydada müəyyənləşdirilməyiblər (*вблизи, ниже, выше*). Pərakəndəlik fəldən düzələn sözlərinin müəyyənləşdirilməsində də müşahidə olunur. Bunlardan yalnız ikisi – *благодаря* və *снустя* – lüğətlərdə sözünü kimi müəyyən edilir.

Hərdən eyni sözünü bir lüğətdə sözünü, digərində isə əsas nitq hissəsi kimi verilir, üçüncüsündə isə, ümumiyyətlə, göstərilir (*начини, оконч, нозаду* və s.).

III fəsildə “ Rusca-azərbaycanca lüğətlərdə rus dilindəki sözlərinin təsviri üsulları” ilə bağlı nəzəri və praktik məsələlər nəzərdən keçirilir.

Rus – milli lüğətlərin hazırlanması prinsiplərinin öyrənilməsinə həsr edilən əsərlərdə leksikoqrafiyanın müxtəlif aspektləri işıqlandırılır: ikidilli lüğətlərdə qrammatik quruluşun müxtəlifliyinin əks olunması, sözün məna strukturunun təhlili, lüğət məqalələrinin qurulması, əyani materialların və digər məsələlərin təqdimi (Y.S.İstrina, K.E.Maytinskaya, N.İ.Feldman, V.N. Berkov, A.K.Borovkov, Ə.Ə.Orucov və başqaları).

Rus – milli, xüsusən də rus – türk leksikoqrafik praktikasi sözlərinin morfoloji strukturu ilə bağlı nəzəri və praktik məsələləri qaldırır, beləki, sözləri özlərini qeyri-həmcins hadisə kimi təqdim edirlər.

“Qeyri – törəmə sözlərinin təsviri” adlı paragrafda rusca – azərbaycanca lüğətlərdə qeyri-törəmə sözlərinin əks olunması və təsvirinin tam təhlili verilir.

Etiraf etmək lazımdır ki, rusca – azərbaycanca lüğətlərdə sözlərinin semantik strukturunun işlənməsi prinsipləri haqqında məsələ qənaətbəxş həll edilmir, bu lüğətlərdə rus dilindəki sözlərinin semantik strukturu tam açılmır: lüğətin sağ tərəfinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, burada rus sözlərinin mənalarına uyğun şəkildə tərcümə prinsiplərinin işlənməsi öz əksini tapmır, bir sırada verilən mənaların qarışması nəzərə çarpır.

Qeyri-törəmə sözlərinin rusca-azərbaycanca lüğətlərdə əks olunması bir sıra çətinliklərlə bağlıdır: birincisi, bu dillərin morfoloji quruluşu arasındakı fərqlər, yəni qrammatik vasitələrin kəmiyyət və funksionallıq nöqteyi-nəzərdən natamam uyğunluğu ilə əsaslandırılır. Qrammatik münasibətlərin ifadə olunması baxımından yanaşdıqda rus dilindəki sözləri və onların ekvivalentləri arasında, bəzi hallar istisna olmaqla, qrammatik eynilik mövcud deyildir. İkincisi, Azərbaycan dilindəki hal formalarının mənası rus dilinin sözlü hal birləşmələri ilə verildikdə rus dilinin hal sisteminin özəllikləri və həmçinin felle idarənin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilinin spesifikasi, rus dilində sözlü hal formalarının ifadə olunması üçün qrammatik priyomların xüsusiyyətləri bəzi hallarda semantik tərcümələrdən yararlanmağı zəruri edir ki, bu da təhlil olunan lüğətlərdə əks olunmuşdur. Lüğət məqaləsində adıçəkilən ekvivalentlər misallarla göstərilir, bəzən isə bütün mənalar çoxlu sayda misalların olması

müqabilində bir ekvivalentlə tərcümə olunur.

Bəzən rusca-azərbaycanca lüğətlərdə sözlərinin heç də bütün mənaları ifadə olunmur. Məsələn, 4 cildlik Rus dili lüğətində *за* sözünün bəzi çalarları ilə 30 mənası verilmişdir. Yalnız təsirlik hal formasında *за* sözünü 17 mənada işlənir. Rusca-azərbaycanca lüğətdə isə bu sözünün 16 mənası verilmişdir. Lüğətdə *с* sözünün 15 mənası verilir, amma Ojeqovun lüğətində bu sözünün 20 mənası əks olunub (yiyəlik halda 11, təsirlik halda 1, birləşlik halda 8).

İstənilən növ lüğətdə misallar xüsusi yer tutur. Uğurlu misallar sözlərin mənasını onun izahından daha dəqiq və ətraflı ifadə edir. Bəzən zərf və sözünü funksiyalarını özündə birləşdirən sözlərdə bir misal gətirilir (*возле*). Belə hallarda lüğətdən istifadə edənlər sözün funksiyasını müəyyən etmək problemi ilə qarşılaşırlar. Uğurlu lüğət məqalələrində törəmə sözlərində sözünün və zərfin mənaları müxtəlif yollarla, sözlərlə tərcümə olunur, bu da sözün işlənməsinin aydın mənzərəsini yaradır.

Qeyri – törəmə sözlərinin bir çox lüğət məqalələrinin rombdan sonrakı hissəsi vardır və burada sözlü frazeoloji birləşmələr əks olunur. Belə material ona dəlalət edir ki, rus dilində komponentlərdən biri sözünü olan çoxlu sayda frazeologizmlər vardır. Amma məlum olduğu kimi frazeoloji birləşmələrin mənası onun ayrı-ayrı komponentlərinin mənasından deyil, birləşmənin ümumi mənasında alınır. Buna görə belə birləşmələrdə sözünün mənası ayrılıqda bilinməz. Belə hallarda bütün birləşmənin məcazi mənası tərcümə edilir. Bu məsələnin ayrılıqda tədqiq olunması tələb olunur.

3.2. “Törəmə sözlərinin təsviri” paragrafında böyük faktiki material əsasında rusca – azərbaycanca lüğətlərdə törəmə sözlərinin əks olunması prinsipləri təhlil edilir.

Sözlərinin leksikoqrafik işlənməsində sadə (birsözlü) və mürəkkəb sözlərinin ifadəsi xüsusiyyətlərinin tədqiq olunmasına ehtiyac var.

Tammənəli sözlərin sözləri sırasına daxil olmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar öz grammatik özəlliklərini itirir və sözlərinə xas əlamətlərə yiyələnirlər. Tammənəli sözlərin ayrı – ayrı formalarının sözləri sırasına keçməsinin qanunauyğunluqları və yollarının öyrənilməsinə A.M.Finkel, Y.Q.Skiba, Y.T.Çerkasova, R.P.Roqojnikova və başqalarının tədqiqatları həsr edilib.

Təhlil edilən lüğətlərdə birsözlü törəmə sözləri ümumi grammatik “sözünü” qeydlə verilib. Lakin özündə sözünü və digər kateqoriyaların əlamətlərini birləşdirən sözlərin grammatik müəyyənləşdirilməsində müəyyən pərakəndəlik var.

Rusca – azərbaycanca lüğətlərdə birsözlü sözləri tam əks olunmayıb. Bəzi sözlərində “sözünü” qeydi verilmir (*вокруг, впереди, кругом, напротив, позади* və s.).

Rusca – azərbaycanca lüğətlərdə bu sözlər həm zərf, həm də sözünü kimi verilib: *внутри, возле, мимо, окрест, после* və s. Amma bu sözlər arasında fərqlər aparılmır, yəni tərcümədən aydın olmur ki, eyni söz necə və hansı hallarda müxtəlif leksik və qrammatik mənalarda işləyə bilər. Göstərilən ilkin sözlər eyni zamanda həm zərf, həm də sözünü ola bilərlər. Bəzi hallarda rusca – azərbaycanca lüğətlərin tərtibatçıları onların mənalarını misallarla fərqləndirməyə çalışırlar. *После* zərfi və sonra sözünü: *после* уже будет поздно – *после* burada zərfdir (nə vaxt gec olacaq?); *после* работы – *после* yiyəlik hal sözünüdür (nədən sonra?). Bunu filoloji təhsilli şəxs anlaya bilər, amma nəzərə almaq lazımdır ki, lüğət kütləvi istifadə üçün tərtib edilir.

Rusca – azərbaycanca lüğətlərdə sözünü mənasında bəzi feli bağlamalar da işlənir (*начиная, судя, смотря* və s.). Feli requlyar formaları olduğu üçün feli bağlamalar izahlı və ikidilli lüğət sözlüklərinə bir qayda olaraq daxil edilmir. Yalnız bəzi xüsusi istisna halları mövcuddur. Buna görə feli bağlamaların rusca – azərbaycanca lüğətlərin sözlüyünə daxil edilməsi aydın deyil.

Digər hallarda rusca – azərbaycanca lüğətlərdə feli bağlamalar “sözünü” qeydi ilə verilir. Belələrinə *включая, снустя* və s. sözlər aiddir. Amma *исходя, не считая, смотря* sözləri rusca – azərbaycanca lüğətlərə salınmayıb.

Mürəkkəb sözləri qeyri – törəmə sözlərinin müstəqil mənalı sözlərlə birləşməsindən ibarətdir. Belə birləşmələrdə müstəqil mənalı sözlər özlərinin real leksik mənalarını itirir və birləşmənin komponentinə çevrilirlər. Birləşmələr isə köməkçi söz funksiyalarına yiyələnirlər.

Bu növ birləşmələrin yaranması və sözlərinə çevrilməsi, Y.T. Çerkasovanın fikrincə, nəinki onların bir – birinə sıx bağlılıq dərəcəsilə əlaqədardır, eyni zamanda burada qeyri - törəmə sözlərinin dayaq komponentinin onun mənasını dəqiqləşdirən və qüvvətləndirən komponentlə (müvafiq müstəqil mənalı söz) birləşməsi prosesində həlledici rol və yerləşmə ardıcılığına məxsusdur.

Bu, leksikoqrafiya üçün çox vacibdir, beləki, nəzəri cəhətdən sözün sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, lüğətlərdə mürəkkəb sözlərinin ifadəsi, bu leksik vahidlərin təsviri məsələləri önə çəkilir.

Təhlil edilən lüğətlərdə mürəkkəb sözləri müstəqil məqalələrdə

verilməyib və onları yalnız tammənəli sözün önlüklü birləşməsinə aid lüğət məqaləsində tapmaq olar. Mürəkkəb sözləri adətən lüğətlərdə qeyd olunmurlar. Onlardan yalnız bəziləri frazeologiya bölməsində “sözünü” qeydlə və ya sözünü mənasında verilir. Bəzi hallarda belə birləşmələr rusca – azərbaycanca lüğətlərdə lüğət məqaləsinin sonunda romb işarəsilə verilir ki, bu da onların sözünü kimi işlənməsini göstərir (*в адрес, в виде, в завершении, в качестве, в согласии, за исключением, за счет, на пути к, при помощи, рядом с* və başqaları). Tez – tez postpozitiv sözünü birləşmənin digər komponentlərindən ayrı nəzərdən keçirilir, yəni mürəkkəb sözünü hissələrə bölünür. Məsələn, lüğətlərdə *вслед, вдоль, невзирая* sözləri ayrıca məqalələrdə “sözünü” qeydlə verildiyi halda, *вслед за, вдоль по, невзирая на* birləşməsində isə bu müşahidə olunmur, beləki, burada bütün birləşmə köməkçi funksiyasını yerinə yetirir.

Beləliklə, mürəkkəb sözləri rusca – azərbaycanca lüğətlərdə kifayət qədər geniş əks olunmamışdır. Onların müstəqil mənəli sözlərin lüğət məqalələrində sabit birləşmə kimi sözünü mənasında işləndiklərini göstərən qeyd verilmir və bununla rus dilində mürəkkəb sözlərinin mövcudluğu inkar olunur.

Nəticədə tədqiqatın yekunları ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı aşağıdakı elmi məqalələr çap olunmuşdur:

1. Предлог «де» во французском языке и его аналог в русском и азербайджанском языках. АМЭА Фолклор Институту, Elmi axtarışlar, XXIII. Bakı, 2006, s.108 – 110.

2. Омонимичность предлогов с приставками. АМЭА Фолклор Институту, Elmi axtarışlar, XXV. Bakı, 2006, s.57 – 60.

3. Описание производных предлогов в русско-азербайджанских словарях (РАС). Bakı Dövlət Universiteti, язык и литература. Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal, 6 (60), Bakı 2007, s.26 – 29.

4. Описание предлогов *в, с, за, на, по* в русско-азербайджанском словаре. Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, Bakı, 2007, № 5, s.193 – 201.

5. Принципы отражения производных предлогов в толковых словарях русского языка. Кыргызский Национальный Университет им. Ж. Баласагына . Вестник, 2008, выпуск 1, с. 30-37.

6. Многозначность и омонимия предлогов современного русского языка. Иркутская типография. Молодой учёный, ежемесячный научный журнал. Чита, 2009, № 2, с.126-129.

**LEXICOGRAPHICAL DESCRIPTION IN OF PREPOSITIONS
IN THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE IN BILINGUAL DIC-
TIONARIES (RUSSIAN-AZERBAIJAN) DICTIONARIES**

Summary

Dissertations (thesis) deals with lexicographical description of prepositions in the modern Russian language in Russian-Azerbaijan dictionaries. It consists of the introduction, two chapters, conclusion and literature reference. Introduction indicates actuality of the theme, aim objectives and subject of the research, it's main duties, methods and methodology, as well as scientific innovation, theoretical and practical significance and shows points to be defended in the thesis.

The first chapter "Prepositions as a lexical and grammatical part of the Russian language" consists of five paragraphs. It deals with the literature review of teaching prepositions, lexical and grammatical meaning of prepositions, their structure, their expression of the cases of nouns and classification of their functions in Russian language.

The second chapter of the thesis is "Description principles of prepositions in the lexicographical sources". It consists of six paragraphs and describes Russian prepositions in description and bilingual (Russian-Azerbaijan) dictionaries.

In conclusion the author gives generalization and soideas about research..